

ПРИНЦИП ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДЖ. ЛОККА

Принцип толерантності розглядається як один із аспектів ліберальної філософії Дж. Локка, аналізуються способи його обґрунтування, а також ті політичні й правові умови, за яких він стає можливим.

Боротьба за свободу сумління й утвердження принципу толерантності у взаєминах між людьми, релігійними організаціями, політичними партіями і державами має чималі традиції в історії сучасної Європи. Ще у XVII ст. цей принцип було сформульовано як єдино можливу альтернативу релігійному фанатизмові, нетерпимості, як вихід з перманентних релігійних воєн, від яких страждали народи Європи. Він став важливим чинником секуляризації суспільної свідомості й необхідним елементом нового правопорядку, що формувався в країнах Західної Європи. Ціла плеяда яскравих мислителів, таких як П. Шарон, М. Монтень, Р. Браун, У. Пенн, П. Бейль, не тільки виступила проти духовної деспотії, на захист права кожної людини мати власні переконання, а й намагалася обґрунтувати це право, спираючись на нові уявлення про природу людини, суспільства, церкви й держави. До цієї плеяди, безумовно, належав і Дж. Локк, один із апостолів віротерпимості Нового часу, в чийх працях принцип толерантності було доведено до прямого обстоювання свободи сумління й відокремлення церкви від держави. Як ніхто інший, Дж. Локк чудово розумів, що самого тільки проголошення толерантності ще не досить, що реалізація цього принципу можлива лише на основі більш широкого принципу — принципу свободи, тобто такої системи суспільних відносин, яка ґрунтується на визнанні фундаментальних прав = свобод людини. “Ані проголошення терпимості, ані акти, подібно до тих, що практикувалися чи проектувалися досі,— зазначав він,— не вирішують питання. Абсолютна свобода, справедлива і правдива свобода, рівна і безстороння свобода — ось чого ми потребуємо”¹.

Дж. Локк, відомий передусім як основоположник “британського емпіризму”, автор фун-

даментальної гносеологічної теорії, побудованої на принципах матеріалістичного сенсуалізму, водночас був одним з провідних ідеологів лібералізму, його політико-правова теорія мала неабиякий вплив на розвиток сучасної політичної думки. Варто зазначити лише той факт, що творці американської демократії (Джефферсон, Франклін, Бріссо) були переконаними локкіанцями, а конституційна практика північноамериканських штатів безпосередньо спиралася на ліберальні ідеї Дж. Локка. Не менш впливовими ці ідеї були і на європейському континенті. Вільнодумство французької революції, приміром, значною мірою було інспіровано саме ними.

Ідея толерантності — невід’ємна частина ліберальної філософії Локка, а поряд з його відомими “Трактатами про врядування” значне місце посідають і праці, присвячені обґрунтуванню цієї ідеї. Передусім це — “Дослід про віротерпимість” (An Essay concerning toleration, 1667), який став відповіддю на релігійні переслідування інакодумців, розпочаті урядом Реставрації, коли всупереч Бредській декларації Карла II було видано низку державних актів проти осіб, що не належали до англіканської церкви. Таким був і трактат, написаний на початку 80-х рр., “Захист нонконформістів”, в якому на основі поняття громадянських інтересів і певного трактування юрисдикції державної влади Локк обґрунтовує найширшу віротерпимість. Проте найбільш глибоким і популярним твором філософа, в якому він підсумовує свою багатолітню працю, спрямовану на захист свободи сумління й утвердження принципу толерантності у суспільному житті, був “Лист про толерантність” (Epistola de tolerantia, 1685—1686). Тут він не тільки обстоює необхідність терпимості в релігійних питаннях, а й послідовно і систематично обґрунтовує

цей принцип, спираючись на своє розуміння держави, церкви, характеру суспільних взаємин між людьми.

Наведені факти свідчать, що звернення до цієї проблеми не було для філософа випадковим. На жаль, цей аспект його філософської творчості й політичної діяльності не привернув належної уваги з боку дослідників. Як радянські, так і західні історики філософії в своїх дослідженнях присвятили цьому питанню в кращому разі лише кілька рядків², та й то розглядаючи його лише в контексті релігійних поглядів філософа³. Проте праці Дж. Локка, в яких він виступає на захист віротерпимості, набувають у нього набагато ширшого значення. Адже йдеться про одне з фундаментальних прав людини, визнання і захист яких, за Локком, має визначати характер взаємин між людьми у суспільстві й самого суспільства з державою, а, отже, і правовий характер останньої.

Праці Дж. Локка, присвячені проблемі віротерпимості, разом з його політичними “Трактатами” утворюють єдину систему понять і принципів, вони доповнюють і розвивають одне одного. На це, до речі, звертає увагу російський історик філософії Е. Соловйов. Він зазначає, що той важливий аспект правової концепції Дж. Локка, згідно з яким людина лише за умов свободи сумління й покликання (вільного визначення своїх життєвих цілей) може повною мірою реалізувати своє право на життя і власність, вільно розпоряджатися ними, не був систематично й експліцитно розвинутий Дж. Локком в його “Трактатах”, і лише в “Листі про толерантність” цей аспект набуває повного розвитку⁴. Але, з іншого боку, не менш важливо наголосити на тому, що обґрунтовуючи принцип віротерпимості в своєму “Листі” та інших творах, Дж. Локк спирається на ліберальне розуміння суспільства і держави, розвинуте ним у “Трактатах”. Тобто самий цей заклик до толерантності, з яким філософ звертається до правителів тогочасної Англії, стає цілком зрозумілим лише в системі певних політико-правових понять і принципів. І лише в системі цих понять і на їхній основі набувають ваги, стають переконливими ті аргументи, за допомогою яких Дж. Локк доводить необхідність віротерпимості й толерантності у взаєминах між людьми, партіями, релігійними конфесіями, у стосунках між церквою і державою.

Безумовно заслугою Дж. Локка, як зазначалося, було те, що він не просто проголошує, а всебічно обґрунтовує принцип толерантності. В своїх працях він не тільки виступає на захист людей, переслідуваних через релігійні погляди, не тільки звертається до можновладців із закликом поважати їхнє право мати власні переконан-

ня, а й аргументує свою позицію. Одним із тих аргументів, до яких вдається філософ, з якого він власне починає свою аргументацію, була теза про те, що терпимість співзвучна Євангелію, що вона відповідає сутності християнства. Він нагадує своїм читачам, що релігія, яка проголошує своїм принципом добро, любов і людяність, не може бути джерелом ненависті й насильства, що християнство — це віра, яка діє любов’ю, а не силою. Тому той, “хто безжальний до інакодумців, не гідний імені християнина”⁵. Але ж, як зазначає він далі, саме релігійні міркування давали і дають привід для безконечних суперечок, воєн і ненависті. Виникає цілком логічне запитання, чому це так, чому замість любові, приязні, доброзичливості й терпимості, які личать християнинові, і до яких має спонукати християнська віра, впродовж усієї історії християнських народів, ми спостерігаємо прямо протилежне: насилля і нетерпимість, релігійні війни і переслідування інакодумців. Причому, як зазначає Локк, причиною міжконфесійних воєн часто стають догматичні тонкощі, які перевершують розуміння простого народу і, отже, навряд чи варті пролитої крові. Відповідь, яку дає Локк, полягає в тому, що причиною такої ситуації є неправомірне змішування громадянських і релігійних інтересів, церкви й держави. Жорстокі переслідування людей іншої віри, такі чужі християнству, зазначає він, “намагаються прикрити турботою про державу”⁶. Звідси цілком логічно випливає, що відокремлення церкви від держави є головною умовою, за якої християнство може звільнитися від невластивих йому рис і яка може забезпечити торжество толерантності у суспільному і релігійному житті. “Передусім я вважаю,— заявляє Дж. Локк,— необхідним розрізнити державні та релігійні питання і належним чином визначити кордони між церквою і державою”⁷.

Ця думка, сформульована на самому початку “Листа” набуває у нього програмного звучання, а згодом стає однією з центральних ліберально-демократичних вимог. Проте варто зазначити, що сама правомірність такої вимоги ґрунтується у Локка на цілком певному розумінні як держави, так і самої церкви. Згідно з цим розумінням головна функція держави полягає у захисті й примноженні громадянських благ, основу яких становлять життя, свобода і власність громадян. На думку Локка, юрисдикція держави має обмежуватися лише цією сферою і не повинна поширюватися на сферу ідеологічну (релігійні переконання, спасіння душі тощо). Громадянському правителю, переконує Локк, не може належати турбота про душу, оскільки вся його влада виражається в примусі (він видає за-

кони, обов'язкові для виконання, карає тих, хто зазіхає на чийсь життя або власність), але примус безсилий по відношенню до душі. Ніхто не може вірити за вказівкою іншого. Людину можна примусити до виконання зовнішніх обрядів, а не до віри. Тому, робить висновок вчений, "державна влада не повинна державним законом приписувати символ віри"⁸. І якщо у сфері суспільних відносин, які регулюються законом, насилля цілком виправдане і закономірне, а свобода одних обмежена свободою інших (ніхто не має права зазіхати на життя, свободу і власність іншої людини), то сфера релігійних переконань є сферою нічим не обмеженої й не відчужуваної свободи. Останнім і остаточним суддею тут може бути тільки сама людина. Сфера ідеологічних переконань, вважає філософ, принципово не може регулюватися державою і є виключно приватною справою: "кожному належить турбота про власну душу, сам він і тільки сам мусить турбуватися про неї"⁹.

І справа не тільки в тому, що держава не може взяти на себе відповідальність визначати істинні шляхи до спасіння (державному правителю цей шлях відомий не більше, ніж мені), хоча і цей аргумент присутній у міркуваннях Локка, а головним чином через особливість самої духовної сфери: без *моєї* віри, без *мого* внутрішнього переконання всі ці зовнішні приписи нічого не варті. Дж. Локк тут цілком справедливо вказує на ту особливість релігійної свідомості й взагалі духовної сфери, відповідно до якої будь-яка світоглядна система може мати якесь значення для людини лише за умов її особистісного ставлення до неї. Навіть якщо державна влада підтримує *істинну* релігію, зазначає він, а державний правитель намагається повернути мене на істинний шлях спасіння, це стає можливим лише за умов, коли я *сам* у це вірю. Без віри, без внутрішньої переконаності людини жодна релігія не може бути для неї ані істинною, ані рятівною. Але ж вірити чи, навпаки, не вірити людину не може змусити ніхто: "тих, хто не хоче, не врятує і сам господь бог"¹⁰. Отже, людина з самого початку вільна у своїх переконаннях і поглядах.

Варто зазначити, що таке трактування людини цілком відповідає вимогам політико-правової теорії Локка і продиктоване її потребами, адже тільки вільна у визначенні своїх життєвих цілей, у розумінні сенсу і мети свого життя особа може бути справжнім суб'єктом правовідносин. Погляд на людину як на суб'єкта права саме й передбачає безумовну свободу самовизначення, а, відтак, і відповідальність за свої дії. Проте саме внутрішня свобода і незалежність людини стає необхідною передумовою і джерелом її зовнішньої, в т. ч. й політичної, свободи. Обґрунто-

вуючи погляд на релігію як на сферу такої внутрішньої свободи, Локк приходить і до трактування церкви як виключно добровільного об'єднання людей задля забезпечення їхніх духовних потреб. Як така, церква опиняється поза юрисдикцією держави і стає приватною, незалежною від державної опіки справою самих членів церковної громади. Поняття державної (пов'язаної з державними інтересами) церкви, з огляду на це, суперечить самій її сутності. У відповідності з цією суттю толерантність має стати нормою релігійного життя, а на священнослужителів покладається обов'язок терпимого ставлення до представників інших конфесій. Локк переконує, що людина має нічим не обмежене право вибору, до якої церкви або конфесії у відповідності зі своєю вірою та переконаннями їй приєднатися. Жодні зовнішні обставини (випадковість народження, традиції, державні закони тощо) не можуть стояти на перешкоді у її прагненнях до вічного життя і спасіння душі. Дж. Локк проголошує принципову рівність усіх церков, і той факт, що у стосунках між ними дуже часто спостерігаємо чвари і розбрат, зайвий раз доводить право людини на вільний вибір. Так само і, навпаки, приналежність до тієї або іншої церкви, релігійні погляди як такі не можуть бути підставою для переслідувань з боку держави, причиною обмеження людини в її громадянських правах. Таке обмеження, за Локком, можливе лише стосовно тих людей або громад, які своїми діями входять у суперечність з громадянськими правами інших людей (загрожують їхньому життю, свободі або власності), і в такому разі їхні стосунки регулюються державним законом. Але самі по собі релігійні переконання не можуть завдати якоїсь шкоди іншим. Навіть якщо людина сповідує фальшиву релігію, вона не порушує при цьому права інших людей, не завдає шкоди їхньому благополуччю, тому її погляди не можуть бути підставою для застосування до неї засобів державного примусу. Усі людські й громадянські права такої людини, переконує Локк, мусять свято дотримуватися: "жодна людина, жодна церква і навіть держава не можуть мати якогось права зазіхати на громадянські блага один одного і віднімати один в одного власність на підставі релігійних міркувань"¹¹. А це, крім іншого, означає, що й сама церква не повинна мати відношення до справ громадянських і, отже, використовувати засоби насилля.

Незважаючи на всю можливу переконливість, або й привабливість цієї аргументації, варто, однак, ще раз наголосити, що вся вона ґрунтується на певних уявленнях про природу суспільства і сутність державної влади, а всі міркування Дж. Локка про необхідність толерант-

ного ставлення до людей з різними релігійними поглядами набувають сили аргументу лише в контексті його політико-правової теорії. Скажімо, головна умова, за якої така толерантність стає можливою, а саме, відокремлення церкви від держави, передбачає передусім радикальні зміни самої держави (наших уявлень, якщо йдеться про теорію, і реальних функцій, якщо питання переноситься в практичну площину). Політико-правова теорія Локка і формулює такі, принципово нові, уявлення. На перший погляд, може скластися враження, що у своїх міркуваннях про толерантність Локк не акцентує на цьому особливої уваги, ведучи мову про загальну природу державної влади як такої, однак насправді в усіх таких міркуваннях він завжди має на увазі цілком певну державу, а саме державу ліберально-демократичного типу. Тип державного устрою, про який йдеться у Дж. Локка, принципово відрізняється од традиційної, патерналістського типу держави, тим більше він відрізняється од будь-якої теократії або ідеократії, що завжди, на його думку, є лише різновидом рабства і деспотії. Це тип так званої правової держави (*rule of law*), головною ознакою якої, за Локком, є те, що державна влада, по-перше, спирається на “закони, однаково обов’язкові для всіх”¹², і, по-друге, що ці закони спрямовані на захист фундаментальних громадянських прав і свобод. Отже, головним принципом такої держави є свобода, а головне її призначення — захист і забезпечення людських прав.

Однак саме поняття правової держави, крім іншого, означає й те, що застосування засобів державної влади (примусу, насилля) принципово обмежується тими сферами людського життя, які регулюються законом, і не можуть бути застосовані до тих сфер, які не підлягають правовому регулюванню та регулюються іншими засобами (релігійна віра, моральні цінності тощо). Така держава принципово відмовляється від підтримки або утвердження певної ідеології, релігійної віри, системи моральних цінностей тощо, залишаючи це на розсуд самих громадян. І тому лише в умовах такої держави стає можливою і цілком природною вимога Локка щодо розрізнення державних і релігійних інтересів. Зрозуміло, що такий тип держави не має нічого спільного ані з християнськими, чи то мусульманськими державами середньовіччя, ані з комуністичними, чи то фашистськими державами новітнього часу. В Західній Європі подібне розуміння держави стало можливим лише в результаті виникнення розвиненої сфери громадянського суспільства і формування адекватної йому, незалежної від релігії і моралі, ціннісно-нормативної системи — права¹³. Як відомо, цим проце-

сам, які остаточно визріли до кінця XVII ст., передувала нечувана ідейно-моральна криза, що знайшла своє вираження в цілій низці релігійних воєн, і як результат, девальвації традиційних патріархальних звичаїв та моральних кодексів. Релігія перестала бути універсальною формою організації суспільного життя і стала особистою справою кожного. Але ж і суспільне життя доречно змінилося. В результаті революційних перетворень, яких зазнали країни Західної Європи, починаючи з XVII ст., було сформоване суспільство, засадовим принципом якого стала індивідуальна свобода. Головною дійовою особою цього суспільства стала людина, здатна самостійно визначати свої життєві цілі і нести відповідальність за свої вчинки, а головною формою регуляції суспільних відносин стало право. Власне, тією мірою, якою людина реально ставала носієм сукупної системи громадянських прав і свобод, вона й конституїлася як суб’єкт правовідносин. Ці процеси взаємопов’язані.

Ліберальні політичні теорії, до яких належить і Локкова, стали можливими лише на основі певного історичного досвіду. Проте сформульовані як певне узагальнення цього досвіду, вони стали дороговказом для тих країн і народів, які такого досвіду не мали. Дороговказом, або, навпаки, предметом заперечення і несприйняття. Не будемо забувати, що поряд із західними демократіями існує величезна кількість держав, громадянам яких іноді важко збагнути, в чому суть правової держави. Так, громадянам колишнього Радянського Союзу важко було зрозуміти західних співрозмовників, коли ті вели мову про фундаментальні права і свободи людини, бо, мовляв, набагато важливішими є забезпечені радянською владою соціальні права на житло, працю, їжу (не розуміючи, що раб, забезпечений працею і житлом, не перестає бути рабом). Отож, ці теорії виражають певний історично сформований тип держави. Не будемо зараз оцінювати його вади чи переваги, у нього є чимало критиків як на Заході, так і на Сході. Серйозні міркування щодо можливого краху ліберальної демократії можна знайти, наприклад, у Річарда Рорті¹⁴. Зазначимо лишень, що саме з таким розумінням держави у Локка була пов’язана принципова можливість толерантності й віротерпимості у суспільстві.

Зрозуміло, що без опертя на поняття і принципи, сформульовані в межах політико-правової теорії Локка, його ідеї щодо толерантності залишаються порожніми гаслами і, в кращому разі, добрими побажаннями. Ба більше, поза контекстом цієї теорії всі аргументи Дж. Локка, спрямовані на захист толерантності й терпимості, втрачають свою теоретичну силу. Скажімо,

міркування про те, що державна влада не може поширюватися на сферу релігійного життя, на сферу ідейних переконань людини, оскільки останні не можуть бути нав'язані їй силою, самі по собі не є переконливим аргументом, адже поза певною політичною системою вони просто не мають фактичної сили. Існує чимало історичних фактів, які свідчать саме про інше. Дуже часто держава не тільки втручається в релігійні справи, не тільки приписує законом символ віри, а й досить успішно досягає своєї мети. Досвід теократичних держав або ідеократичних тоталітарних режимів доводить, що держава має чимало засобів ідеологічного впливу на людину, вона цілком здатна накинати їй певні переконання і навіть викликати в неї фанатичну віру. Тому теоретичні постулати Локка — не просто узагальнення фактичного боку справи або висновки, зроблені на підставі якогось загального поняття держави, передусім вони є вираженням певної політичної орієнтації, орієнтації на певний тип суспільства і державного устрою, а тому набувають нормативного характеру. І лише в разі прийняття цих постулатів як певної норми, набуває сили переконливих аргументів і вся система теоретичних міркувань філософа. Недарма в цих міркуваннях він часто-густо вдається до модальності належного: “держава *не повинна* законом приписувати символ віри”, “юрисдикція правителя *не мусить* поширюватися на спасіння душі” тощо. З історії ми знаємо, що якраз навпаки, дуже часто і поширюється, і приписується. В тому й різниця між тоталітарною державою, з одного боку, і правовою демократичною державою, з іншого, що перша вважає, що вона повинна формувати, виховувати у людей певний світогляд, усіма засобами підтримувати певну систему цінностей, а з точки зору другої, держава не повинна цього робити, бо це було б зазіханням на свободу людини, на її право мати власні переконання. Тому поза цим контекстом вибору, важко вести мову щодо утвердження принципів віротерпимості і толерантності в суспільному житті. І річ не тільки в теорії, а й у реальній практиці. Адже, не беручи до уваги цей зв'язок, можна скільки завгодно говорити про то-

лерантність, не маючи реальної змоги щось зробити в реальному житті, або ж, визнавши на рівні декларацій важливість цього принципу, на практиці робити зовсім інше. Чого варті, наприклад, всі розмови, які точаться в сучасній Україні, про необхідність створення й утвердження державної ідеології, або визнання державною однієї з чисельних церков. І все це під акомпанемент заяв про побудову правової держави як мети демократичних перетворень. Вважається, що коли це справедлива, гуманна і правдива ідеологія, то держава не тільки може, а й мусить підтримувати її, використовувати засоби державного впливу задля її утвердження в суспільстві. Але ж такі вимоги не мають нічого спільного з правовою державою, і хоч би якою позитивною вважалася та ідеологія, для якої вимагають державної підтримки, неможливо буде уникнути нетерпимості, переслідувань та обмежень у правах людей з іншими поглядами, як тільки така підтримка стане державною політикою.

Заслуга Локка в тому й полягає, що він чітко окреслив ті суспільно-політичні умови, за яких можливо не тільки теоретично обґрунтувати, а й практично реалізувати принцип толерантності у суспільному житті. Ці умови полягають, по-перше, в принциповому обмеженні юрисдикції держави, у відмові від державного регулювання ідеологічної сфери; по-друге, у відокремленні церкви від держави й у трактуванні її виключно як добровільного об'єднання людей; по-третє, у реальній побудові правової держави; і, нарешті, у ставленні до кожної людини, до кожного громадянина як до суб'єкта права, як до носія свободи, здатного самостійно діяти, самостійно формувати свій світогляд і визначати свої життєві цілі. Неважко помітити, що всі ці умови взаємопов'язані і в принципі означають одне: головною і необхідною передумовою толерантності в суспільному житті є подолання будь-яких форм деспотичної влади (хоч би у які шати патерналістської опіки вона вбиралась) або, що те саме, побудова громадянського суспільства, всі відносини у якому ґрунтуються на принципах свободи і права.

¹ Локк Дж. Послание о веротерпимости // Соч.: В 3-х т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 632.

² Див., наприклад: Джованни Реале и Дарио Антисери. Западная философия от истоков до наших дней. — Т. 3. — Санкт-Петербург: Новое время, 1996. — С. 342.

³ Нарский И. С. Западная философия XVIII века. — М., 1973. — С. 77.

⁴ Соловьев Э. Ю. Феномен Локка // Прошлое толкует нас. — М., 1991. — С. 163.

⁵ Локк Дж. Послание о веротерпимости // Соч.: В 3-х т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 93.

⁶ Там само. — С. 94.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 96.

⁹ Там само. — С. 105.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 103.

¹² Локк Дж. Послание о веротерпимости // Соч.: В 3-х т.— М., 1988.— Т. 3.— С. 94.

¹³ Соловьев Э. Ю. Феномен Локка // Прошлое толкует нас.— М., 1991.— С. 146.

¹⁴ Рорти Р. Пріоритет демократії перед філософією // Річард Рорти. Постмодерністський буржуазний лібералізм. Пріоритет демократії перед філософією.— К., 1998.— С. 14—37.

Gusev V. I.

THE PRINCIPLE OF TOLERANCE IN POLITICAL AND LEGAL SYSTEM OF J. LOCKE

The principle of tolerance is considered as one of aspects of J. Locke's liberal philosophy, the ways of its substantiation are examined and both political and legal conditions which make its possible are analyzed in the article.